

XX ASR O'ZBEK TERMINOLOGIYASI

S. Bozorov¹, B. Abduraimova²

Annotatsiya:

Maqolada olimlar tomonidan terminologiyaga berilgan ta'riflar, uning fanga kirib kelishi, O'zbekistonda terminologiya sohasidagi tadqiqotlar, o'zbek terminologiyasining boyish yo'llari, Atamashunoslik qo'mitasining terminologiyaga qo'shgan hissasi kabi masalalarga urg'u beriladi.

Kalit so'zlar: baynalmilal terminlar, tub lug'at boylik, noilmiy terminlar, taraqqiy etish yo'li, yangi tushunchalar, so'z yasash imkoniyatlari, semantik usul, sintaktik usul, morfologik usul, arabcha o'zlashmalar, forsha-tojikcha o'zlashmalar.

doi: <https://doi.org/10.2024/ha38vqo8>

Terminologiya–har bir muallifning o'zi yaratadigan o'ziga xos til. Terminologiyaning asosini tashkil etgan terminlar xususida ham olimlar bir necha xil ta'riflarni bergan. Jumladan, X. Jamolxonov terminga quyidagicha ta'rif beradi: “Terminlar fan – texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: gulkoza, shona (botanikada); to'rtburchak, kvadrat (geometriyada); ega, kesim, (tilshunoslikda); qofiya, turoq, vazn (adabiyotshunoslikda)” kabilardir.

Hozirgi o'zbek adabiy tili muayyan terminologik tizimi boyishi, to'ldirilishi va takomillashishining bosh manbasi boshqa tillarda kechayotganidek, shubhasiz, o'z lug'at boyligi ekanligi ayni haqiqat.

O'zbek terminologiyasining o'z boyliklari va imkoniyatlari hisobiga taraqqiy etishi ikki yo'l bilan voqealanadi: a) tilda mavjud, tayyor so'zlardan yangi narsa- predmet va tushunchalarni ifodalashda foydalanish; b) o'zbek adabiy tili so'z yasash imkoniyatlari zaminida yangi terminlar yaratish.

Yangi terminlarni ro'yobga keltirishda so'z yasashning morfologik, semantik va sintaktik usullaridan unumli istifoda etiladi. Terminlar yaratishda kalkalash usulining ham sezilarli o'rni bor.

Terminologiya sohasida uzoq yillar mobaynida ko'plab dunyo olimlari tadqiqotlar olib bordilar. Uning fan sifatida tarkib topishi avstryalik olim O.V. Nubasov va rus olimi D.S.Lotting 1930 yilda e'lon qilingan dastlabki ishlariga borib taqaladi. D.S.Lotte qanday kategoryadagi so'zlar terminlashi mumkinligi haqida gapirib: “texnikada quyidagi tushunchani anglatuvchi asosiy kategoryalar terminlashadi: jarayonlar (hodisalar), texnika predmetlari (materiallar, qurollar, asboblari, detallar); xossalari; hisobiy tushunchalar (parametrlar geometric obrazlar va h.k) o'lchov birliklari”.

Hozirgi paytda Avstriya, Germaniya, Fransiya, Rossiya, Chexiya kabi mamlakatlarda terminshunoslik maktablari yuzaga kelgan.

¹ S.A. Bozorov, SamDCHTI Payariq xorijiy tillar fakulteti katta o'qituvchisi

² Abduraimova Bahora Oybek qizi, SamDCHTI talabasi

O'zbek tili terminologiyasi masalalariga birinchi bo'lib Ulug' Tursunov oydinlik kiritishga harakat qildi va ushbu masalaga bag'ishlab ko'plab asarlar yozdi. Jumladan, "Til-terminologiyada burjuaziya intilisglariga qarshi", "O'zbek terminologiyasi masalari" kabilar shular jumlasidandir.

O'zbek tili terminologiyasining ulkan ulushini Ruscha-baynalmilal fond asosida yuzaga chiqqan nomlar tashkil etadi. Boshqa noturkiy tillardan o'zlashgan terminlar o'zbek xalqi faoliyatining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, sotsial, madaniy, ma'naviy jabhalarda qamrab olganligi bilan xarakterlidir.

O'zbek ziyolilari, chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshida tashkil qilingan Atamashunoslik qo'mitasining samarali mehnati evaziga muxtoriyat, ma'muriyat, ma'mur, muqobil, hakam, tashrif, insonparvarlik, xusiylashtirish, boshboshdoqlik, qoldiq (saldo), iqtisodiyot, ma'lumotnoma, reja, dastur, kengash singari juda ko'plab ijtimoiy-siyosiy va sotsial-iqtisodiy terminlar qaytadan qo'llanishga kiritildi. Biroq bu kezlarda terminlarni almashtirish va ishlatishda ma'lum chalkashlik hamda xatolarga ham yo'l qo'yildi. Terminologiyada xos me'yorlarga har doim ham amal qilinmadi. Ilgari muvaffaqiyatli qo'llangan terminlarni muomaladan zo'rma-zo'raki siqib chiqarish, ularni so'z yasaliish qonuniyatlariga javob bermaydigan leksik birliklar bilan almashtirish harakati avj oldi.

Vaqtinchalik eyforiya natijasida totalitar tuzumga nisbatan yillar davomida shakllangan sovuqlik oqibatida qator ruscha-baynalmilal terminlarni almashtirish harakati ko'zga yaqqol tashlandi. Masalan, aeroport termini o'rnida qo'nalg'a, tayyoragoh, bandargoh terminlari ishlatila boshlandi, institut termini oliygoh, ilmgoh, bilimgo'h so'zlari bilan almashtirildi, jurnal termini o'rnida oynoma, majalla, jarida, oybitik so'zlarini ishlatish tavsiya etildi va sh.k. Chetpul (valyuta), pultopar (biznes), hujjatasrov (arxiv) singari yangi yasamalar sun'iyligi, termin yasash me'yorlariga javob bermasligi bilan ajralib turar edi (Bektemirov, 2002;34). Bunday shoshqaloqlik oqibatida o'zbek terminologiyasida noilmiy terminlar paydo bo'ldi, terminlar tizimida sinonimiyaning kuchayishi yuz berdi.

O'zbek tilida katta miqdordagi arabcha va forsha-tojikcha o'zlashmalarning qo'llanishda qolayotgani sir emas. Bularning muayyan qismi ilmiy terminologiya tarkibida o'z faolligini yo'qotmagan. Xususan, maktab, sinf, muallim, ma'ruza, muvozanat, vazn, tijorat, bojxona, viloyat, falak, huquq, tarkib, matn, mavzu, hokim, narx, payvand singari termin hamda terminologik leksika nafaqat mutaxassislar, shuningdek, aholining keng qatlamlari nutqida hech qanday qiyinchiliksiz faol ishlatiladi. Garchi hozirgi vaqtda o'zbek tilida terminlar yasash jarayonida arab va forsha-tojik tillari manba sifatida deyarli ishtirok etmasa-da, ammo o'zga qarindosh turkiy tillarda bo'lgani singari o'zbek tili lug'at tarkibidagi terminlarning aksariyati shu qadimiy tillarga mansubdir. Bu o'zlashmalar o'zbek tilining fonetik va grammatik qoidalariga bo'ysungan holda yangi mazmun kasb etgan va yangi voqealangan tushunchalarni ifodalashda xizmat qilmoqda.

O'zbek tiliga xos ilmiy-texnikaviy terminlarning ulkan qismini boshqa tillar (rus tili orqali lotin, yunon, german, roman va sh.k.)dan o'zlashgan leksik birliklar tashkil qiladi.

Xulosa: Albatta, bunday o'zgarishlar o'zbek tilining ish ko'rish doirasini kengaytirib, uning leksik tarkibini yangi-yangi ilmiy va texnik terminlar bilan boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. O'zbek tili terminologiyasi va uning taraqqiyot perspektivalari. 1- Respublika terminologiya konferensiyasi materiallari. -Toshkent: Fan, 2000-2006.

[2]. O'zbek terminologiyasi: bugungi holati va istiqboli. Ilmiy-nazariy anjuman materiallari. - Toshkent, 1996.